

Streszczenie

Podstawą rozważań podjętych w rozprawie są liczne materiały źródłowe z drugiej połowy XVIII wieku, a także narracje historyczne z XIX stulecia dotyczące Elżbiety z Branickich Sapieżyny (ok. 1732/1733–1800), kasztelanki braławskiej oraz wojewodzicowej mścisławskiej, należącej do grona kobiet najbardziej aktywnych w życiu publicznym epoki stanisławowskiej. Efekty badań nad tym zróżnicowanym formalnie piśmiennictwem, obejmującym zarówno teksty użytkowe, jak i literackie, prezentują trzy rozdziały analityczne, poprzedzone wprowadzeniem, które przybliży polskie studia nad położeniem i doświadczeniami kobiet w dawnej Rzeczypospolitej, a także dotychczasowe prace poświęcone losom i działalności magnatki. Ponadto we wstępnej części rozważań określone zostały naukowe cele, kompozycja i założenia dysertacji, a także zasygnalizowano problematykę poszczególnych części rozprawy.

W rozdziale pierwszym przedmiotem dociekań są dotyczące Elżbiety Sapieżyny listy prywatne, relacje prasowe, pisma prawne i majątkowe, a także pamiętnikarskie zapiski. Pierwsza część tych rozważań koncentruje się na świadectwach z czasów paniństwa córki Branickich, a także na źródłach dokumentujących perypetie małżeńskie kasztelanki braławskiej (1750–1757), co pozwoliło odsłonić nieznane wcześniej wydarzenia z jej życia oraz nakreślić portret energicznej młodej kobiety, która w obliczu życiowych wyzwań potrafiła działać w sposób śmiały i niezależny. Dzięki podjętym badaniom udało się ustalić wysokość jej posagu, a także przedstawić kulisy rozpadu pierwszego małżeństwa wojewodzicowej oraz konflikt magnatki z drugim mężem.

W drugiej części tego rozdziału omówiona została obszerna korespondencja Elżbiety Sapieżyny z królem Stanisławem Augustem z lat 1774–1788. Pozwoliło to uporządkować i znacznie poszerzyć informacje na temat zachowanych listów, jakie pisali do siebie wskazani korespondenci, a także przybliżyć wybrane epizody związków polskiego monarchy i magnatki z uwzględnieniem politycznych oraz emocjonalnych aspektów ich relacji. Obserwacje oraz wnioski dotyczące korespondencji księżny zostały sformułowane w kontekście

obowiązujących w epoce polskich i francuskich konwencji epistolarnych. Poczynione ustalenia pozwoliły zaprezentować autoportret, jaki na potrzeby kontaktów z panującym stworzyła magnatka w swoich listach, prezentując się jako wierna sługa tronu, a także głęboko zakochana oraz zaufana przyjaciółka króla. Analiza treści badanych listów przybliżyła również wybrane elementy sarmackiej mentalności wojewodzicowej. Źródłem dodatkowych wskazań na temat związków Poniatowskiego i Sapieżyny są w pracy przede wszystkim wspomnienia i korespondencja świadków epoki – materiały szczególnie cenne, ponieważ obejmują również początkowe lata znajomości Poniatowskiego i Sapieżyny.

Z kolei trzecia część rozdziału pierwszego przedstawia losy oraz refleksje syna magnatki Kazimierza Nestora Sapiehy na podstawie listów, które kierował do niej ze Lwowa, a następnie z Wiednia i Baden pod koniec życia (1795–1798). Rozważania poświęcone ówczesnemu położeniu księcia stanowią punkt wyjścia gruntownego omówienia głębokiej i problematycznej relacji między matką a synem, która w okresie ich rozłąki, gdy bezskutecznie próbowali ratować nadwątloną fortunę, była narażona na wiele napięć, przede wszystkim na tle finansowym. Ponadto przybliżony tu został portret wojewodzicowej utrwalony w listach magnata, który pomimo zmęczenia własną sytuacją majątkową i rodzinną, a także pretensjami i wymaganiami matki stale wyrażał wielkie przywiązanie do niej i podkreślał jej zasługi. Obserwacje te wzbogaca zwięzłe omówienie wybranych realiów utrwalonych w epistolarnych relacjach księcia, które szczególnie interesowały wojewodzicową – mowa o zapisach dotyczących życia towarzyskiego oraz kwestii politycznych, majątkowych i zdrowotnych. Całości dopełniają informacje o kontaktach Sapieżyny ze Stanisławem Augustem w latach 1795–1797, a także uwagi dotyczące reakcji księżny na przedwczesną śmierć syna w roku 1798.

Drugi rozdział rozprawy obejmuje rozległą prezentację wizerunków wojewodzicowej utrwalonych w okolicznościowych utworach politycznych, z których największa część powstała w czasach konfederacji barskiej i Sejmu Wielkiego. Wśród komentowanych tekstów wyróżnione zostały dwa typy przedstawień – laudacje oraz pamflety, dlatego też we wstępnych partiach rozdziału przybliżone są uwarunkowania twórczości pochwalnej i paszkwilanckiej w Rzeczypospolitej drugiej połowy XVIII wieku. W zasadniczej części rozważań analiza utworów skupia się na propagandowych aspektach tekstów i artystycznej kompozycji portretów magnatki w kontekście rodzimych i obcych tradycji literackich, a także na powiązaniach owych wizerunków z politycznymi i obyczajowymi realiami epoki. Omówienie wskazanych kwestii pozwoliło uchwycić główne tendencje w kształtowaniu obrazu Sapieżyny w dobie stanisławowskiej, a ponadto odsłonić nieznane wcześniej związki poszczególnych tekstów. Jak

dowodła ich lektura, z czasem autorzy w coraz większym stopniu podkreślali istotne znaczenie księżny dla interesów zagrożonej Rzeczypospolitej. W utworach pochwalnych wyrazem owej tendencji był przede wszystkim coraz większy udział w tekstach motywów patriotycznych i obywatelskich na czele z górnolotnym i przesadnym określeniem wojewodzicowej jako „Matki Ojczyzny” w panegiryku Wojciecha Zacharkiewicza (1788). Natomiast w ujęciach paszkwilanckich przekonanie o znaczącej roli księżny w kontekście prób reformy osłabionego państwa ujawniło się w dobie Sejmu Wielkiego, kiedy wojewodzicowa była prezentowana jako niezwykle niebezpieczny, wręcz odrażający polityk. W najbardziej drastycznym pamflecie z tego czasu, *Suplice do księżny Sapieżyny...* (1789), magnatka została ukazana jako rozpustne monstrum, które niemal samodzielnie niweczy plany naprawy Rzeczypospolitej.

W trzecim rozdziale zaprezentowane zostały opinie twórców dziewiętnastowiecznych na temat wojewodzicowej oraz jej otoczenia. Jak wynika z poczynionych rozpoznań, postać księżny, jej aktywność polityczna, towarzyska i majątkowa, a także dworska społeczność skupiona wokół kodeńskiej rezydencji Sapiechów nie zainteresowały zbytnio ówczesnych literatów. Istotne uwagi dotyczące tej problematyki sformułowali Józef Ignacy i Kajetan Kraszewscy oraz – w mniejszym stopniu – Henryk Rzewuski. Lektura historycznych utworów narracyjnych pierwszego z wymienionych autorów, a przede wszystkich jego powieści i opowiadań osadzonych w realiach drugiej połowy XVIII stulecia (począwszy od *Diabła...* z 1853 roku, a skończywszy na *Baranım kozuszkę...* z 1881 roku), ujawniła, że stronniczo odczytywał on źródła dotyczące Sapieżyny, wyraźnie preferując krytyczne opinie o działalności magnatki, a zwłaszcza ulegając sugestywnym wizjom z pamfletowych wierszy przypisywanych Franciszkowi Zabłockiemu. Stąd w większości ujęć Kraszewskiego Sapieżyna została przedstawiona jako stara i brzydka rozpustnica oraz aktywna i szkodliwa intrygantka, która miała przemożny wpływ na polityczne poczynania brata Franciszka Ksawerego Branickiego oraz króla Stanisława Augusta. Ideową orientację tych wizerunków wyraźnie ujawniło zestawienie ich w pracy z portretem magnatki w *Pamiętnikach Bartłomieja Michałowskiego* Henryka Rzewuskiego. Autor ten – w przeciwieństwie do Józefa Ignacego Kraszewskiego – uznał zarzuty wielkosejmowych paszkwilantów za fałszywe i stronnicze, toteż nie dał wiary oskarżeniom dotyczącym księżny i przedstawił ją w swoim dziele jako damę stroniącą od polityki. Z kolei analiza opowiadań historycznych, w których Kajetan Kraszewski opisał życie kodeńskiego dworu w latach dziewięćdziesiątych XVIII wieku (*Tradycje kodeńskie...* z 1882 roku i *Chelmieńskie...* z 1878 roku), dzięki lekturze listów miejscowego marszałka Jana Koryckiego pozwoliła bliżej określić sposób wyzyskania przez tego autora źródeł z epoki na potrzeby fikcji literackiej. W jego historycznej wizji dworzanie Sapieżyny

tworzą cnotliwą społeczność żyjącą w zgodzie z ideałami przodków, a książęca rezydencja stanowi dla nich przestrzeń dobrobytu. W swojej wizji twórczej Kajetan Kraszewski ukazał wojewodzicową jako postać, która umożliwia tę dostatnią egzystencję, ale zarazem dość krytycznie odniósł się do politycznej działalności magnatki.

W zakończeniu rozprawy przypominano najważniejsze wnioski ogólne i obserwacje szczegółowe poczynione w toku rozważań, a także sformułowano postulaty dotyczące przyszłych badań nad losami i działalnością Elżbiety z Branickich i Kazimierza Nestora Sapiehów. Ponadto ta część dysertacji zawiera omówienie tekstów, a także załączonych do rozprawy ilustracji sporządzonych przez twórców dziewiętnastowiecznych, którzy odwiedzili Kodeń, aby odnaleźć i opisać miejscowe zabytki. Uwagi te dopełniają: relacja ze współczesnego spaceru po dawnej książęcej rezydencji w poszukiwaniu śladów działalności magnatki oraz fotografie prezentujące obecny stan miejsc utrwalonych przez wspomnianych rysowników. Główny trzon pracy wzbogaca aneks zawierający wykaz dziewiętnastowiecznych odpisów korespondencji Elżbiety Sapieżyny i Stanisława Augusta oraz wykaz listów Kazimierza Nestora Sapiehy pisanych do matki w ostatnich latach jego życia. Całość uzupełniają: zestawienie bibliografii, wykaz zamieszczonych w pracy materiałów ilustracyjnych oraz indeks osobowy.

Summary

The discussion undertaken in the dissertation is based on numerous source materials from the second half of the 18th century, as well as on historical narratives from the 19th century, concerning Elżbieta Sapieżyna née Branicki (ca. 1732/1733–1800), the *kasztelanka* (daughter of the castellan) of Brańków, the *wojewodzicowa* (wife of the voivode's son) of Młociszewo, and one of the women most active in public life during the reign of Stanisław II August. The results of the research into this formally diverse literature, which includes both utilitarian and literary texts, are presented in three analytical chapters, preceded by an introduction that presents Polish-language studies on the position and experiences of women in the old Polish Republic, as well as previous works devoted to the life and work of Sapieżyna. In addition, the introductory part of the dissertation defines its goals, premises, and composition, and describes the topics examined in each of its parts.

The first chapter analyses private letters, press reports, legal and property documents, and diaristic notes concerning Sapieżyna. The first part of this discussion focuses on testimonies from the time of her maidenhood, as well as on sources documenting her marital history (1750–1757), the analysis of which uncovered previously unknown events from her life and helped paint a portrait of an energetic young woman who was able to act boldly and independently when faced with life's challenges. In the course of this research, it was also possible to determine the amount of Sapieżyna's dowry, and to discover the background to the breakup of her first marriage, as well as to the conflict with her second husband.

The second part of the first chapter is devoted to a discussion of the extensive correspondence between Sapieżyna and King Stanisław II August, conducted between 1774 and 1788. The analysis made it possible to organise and significantly expand the state of the knowledge on the extant letters exchanged between the *wojewodzicowa* and the king, as well as to present selected episodes in the relationship between the two, taking into account its political and emotional aspects. The observations and conclusions regarding Sapieżyna's correspondence were formulated in the context of the Polish and French epistolary conventions

of the time. These findings reveal the self-portrait which the magnate had created in her letters for the purposes of her dealings with the king, presenting herself as a loyal servant to the throne, as well as Stanisław's trusted friend and deeply enamoured lover. The analysis of the letters' contents also brings into focus selected elements of the *wojewodzicowa*'s Sarmatian mentality. The study provides additional clues to the relationship between Stanisław II August and Sapieżyna, mainly through memoirs and correspondences of their contemporaries; these source materials are particularly valuable as they also cover the initial years of the magnate's acquaintance with the king.

The third part of the first chapter examines the life of Sapieżyna's son, Kazimierz Nestor Sapieha, as well as his thoughts and reflections contained in the letters he sent to his mother from Lwów, and then from Vienna and Baden at the end of his life (1795–1798). A consideration of the prince's situation at the time is the starting point of a thorough discussion of the deep and problematic relationship between mother and son, which, at a time when the two were separated and trying unsuccessfully to preserve their diminished fortune, generated much tension, especially financial. Also analysed in this section of the dissertation is the image of the *wojewodzicowa* established in the letters of her son, who, despite being weary of his own financial and family situation, as well as of his mother's grievances and demands, nevertheless continued to express a great devotion to her and to emphasise her merits. These observations are supplemented by an overview of selected realities recorded in the prince's epistolary accounts, which were of particular interest to the *wojewodzicowa*; these include fragments pertaining to social life, and political, financial, and health issues. The chapter ends with details of Sapieżyna's relations with King Stanisław II August in the years 1795–1797, as well as with comments on the magnate's reaction to her son's premature death in 1798.

The second chapter of the dissertation provides an extensive and in-depth look at Sapieżyna's representations in political occasional texts, the majority of which were composed at the times of the Bar Confederation and of the Great Sejm. Two types of representation—laudations and lampoons—are distinguished within the body of works under inspection; therefore, the introductory sections of the chapter are devoted to an examination of the conditions of both laudatory and pasquiliic writing in the Polish Republic in the second half of the 18th century. Here, the majority of the analysis focuses on the propaganda contained in these texts, on the artistic composition of Sapieżyna's representations in the context of both native and foreign literary traditions, and on the links between these portrayals and the political and social realities of the time. This analysis helped to delineate the main trends in the shaping of Sapieżyna's image during the reign of Stanisław II August, and, moreover, to uncover

previously unknown links between the examined texts. As it turns out, overtime the authors increasingly emphasised the importance of the *wojewodzicowa* to the interests of the threatened Republic. In laudatory texts, this tendency was manifested primarily by a greater inclusion of patriotic and civic motifs; an example is provided by Wojciech Zacharkiewicz who in a lofty 1788 panegyric proclaims Sapieżyna “the Mother of the Fatherland” (pol. “Matka Ojczyzna”). In the lampoons, on the other hand, the belief in Sapieżyna’s significant role in the context of the attempts to reform the weakened Republic came to the front at the time of the Great Sejm, when the *wojewodzicowa* was represented as an extremely dangerous and despicable politician. The most graphic of the lampoons at the time, *Suplika do księżny Sapieżyny...* (*Supplication to the Princess Sapieżyna*, 1789) portrays the magnate as a debauched monster, who almost single-handedly destroys the plans to fix the Republic.

The third chapter moves on to investigate the reception of Sapieżyna and her milieu among the authors of the 19th century. As the research indicates, the *wojewodzicowa*’s image and political, social, and financial activity, as well as the court community centred around the Sapieha residence in Kodeń, were not of great interest to the writers at the time. Important comments on this matter were formulated by Józef Ignacy Kraszewski, Kajetan Kraszewski, and—though to a lesser degree—Henryk Rzewuski. An analysis of Józef Ignacy Kraszewski’s historical narratives—and particularly of his novels and short stories set in the second half of the 18th century (starting with *Diabeł* [*The Devil*, 1853] and ending with *Barani kożuszek* [*The Man in a Sheepskin Coat*, 1881])—has revealed a bias in his reading of historical sources concerning Sapieżyna, as he clearly preferred negative opinions about her activities and was particularly influenced by the suggestive visions of the magnate in the lampoons attributed to Franciszek Zabłocki. Hence, in most of Kraszewski’s works, Sapieżyna was presented as old, ugly, and debauched, and as an active and harmful schemer who exerted tremendous influence on the political activities of both her brother Franciszek Ksawery Branicki and King Stanisław II August. The ideological bias of these portrayals is clear when juxtaposed with the image of the *wojewodzicowa* in Henryk Rzewuski’s *Pamiętniki Bartłomieja Michałowskiego* (*Memoirs of Bartłomiej Michałowski*, 1856–1857). Unlike Kraszewski, Rzewuski considered the accusations levelled at Sapieżyna by the Great-Sejm-era satirists to be partisan and false, so he did not believe them; instead, he presented her in his work as a lady who chooses to avoid politics. Finally, the chapter also looks at historical stories written by Kajetan Kraszewski, in which the author described life at the Kodeń court in the 1790s, such as *Tradycje kodeńskie* (*The Kodeń Traditions*, 1882) and *Chelmianie* (*The People of Chelm*, 1878). Their analysis—complemented by an examination of the letters of the local marshal, Jan Korycki—has made it

possible to define more precisely the ways in which the author had used historical sources from the relevant period in his literary fiction. In Kraszewski's historical vision, Sapieżyna's courtiers form a virtuous community living in harmony with the ideals of their ancestors, the princely residence providing a space of comfort for them. In his creative vision, Kraszewski portrayed the *wojewodzicowa* as the character who makes this prosperous, comfortable existence possible—but, at the same time, he was quite critical of Sapieżyna's political activity.

The dissertation concludes by summarising the most important general conclusions and specific observations made in the preceding chapters, and by offering suggestions for future research into the lives of Elżbieta Sapieżyna and Kazimierz Nestor Sapieha. Moreover, this section also contains a discussion of texts and of illustrations, attached to the dissertation, made by 19th-century authors who visited Kodeń in order to find and describe the local monuments. These notes are complemented by an account of a modern-day walk around the former princely residence at Kodeń in search of traces of the *wojewodzicowa*'s activity, and by photographs documenting the present condition of the places recorded by the above-mentioned illustrators. The main body of the dissertation is supplemented by an appendix containing a list of 19th-century copies of Sapieżyna's correspondence with Stanisław II August, and a list of letters written by Kazimierz Nestor Sapieha to his mother in the last years of his life. The dissertation also contains a bibliography, a list of illustrations, and a personal index.

Translated by Aleksandra Musiał